

BOZOR MUVOZANATI VA NARX MEXANIZMINING IQTISODIY MOHIYATI

Abdusalom Umirov

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti

Kadamov Alisher Murodbek O'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Kbha talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bozor muvozanati tushunchasi va narx mexanizmining iqtisodiy mohiyati tahlil qilinadi. Bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillaridan biri sifatida narx mexanizmi talab va taklif o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni muvofiqlashtiruvchi vosita sifatida qaraladi. Maqolada narxlarning shakllanish jarayoni, ularning iqtisodiy subyektlar qarorlariga ta'siri, shuningdek, bozor muvozanatining buzilishi va tiklanish mexanizmlari o'rganilgan. Shuningdek, erkin bozor sharoitida narx signallarining resurslar taqsimotidagi o'rni va davlat aralashuvi ta'siri tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari bozorning barqaror faoliyat yuritishi uchun narx mexanizmi samaradorligini oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: bozor muvozanati, narx mexanizmi, talab va taklif, bozor signallari, iqtisodiy samaradorlik, resurslar taqsimoti, bozor barqarorligi, davlat aralashuvi.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jarayonlarning samarali faoliyat yuritishi, eng avvalo, bozor muvozanati va narx mexanizmining to'g'ri ishlashiga bog'liqdir. Bozor muvozanati – bu talab va taklifning muayyan narx darajasida tenglashgan holati bo'lib, u ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar manfaatlarining muvofiqlashgan nuqtasini ifodalaydi. Narx esa bu jarayonda markaziy rol o'ynaydi: u nafaqat tovar va xizmatlar qiymatini belgilaydi, balki iqtisodiy subyektlarga resurslardan qanday foydalanish, qanday tovar ishlab chiqarish va qaysi yo'nalishda investitsiya kiritish kerakligi haqida signal beradi.

Narx mexanizmi erkin bozorning “ko'rinmas qo'li” sifatida iqtisodiyotning o'z-o'zini tartibga solish tizimini ifodalaydi. Adam Smitning klassik iqtisodiy qarashlariga ko'ra, bozor mexanizmi individual manfaatlar orqali umumiy farovonlikka erishishni ta'minlaydi[1]. Shu nuqtai nazardan, narx mexanizmi iqtisodiy resurslarning cheklangan sharoitda optimal taqsimlanishini va ishlab chiqarish hajmining jamiyat ehtiyojlariga moslashtirilishini ta'minlaydi.

Zamonaviy mikroiqtisodiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, bozor muvozanati doimiy holat emas, balki dinamik jarayon bo'lib, tashqi omillar — masalan, soliq siyosati, inflyatsiya, raqobat darajasi yoki texnologik o'zgarishlar ta'sirida uzluksiz o'zgarib boradi. Shu sababli, iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda davlatning bevosita aralashuv darajasi, narx nazoratining chegaralari va bozor signallarining buzilmasligi muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Bozor muvozanatini saqlab turish nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki ijtimoiy adolatni ta'minlash nuqtai nazaridan ham dolzarbdir. Agar narx mexanizmi buzilsa, bu resurslarning noto'g'ri taqsimlanishiga, ishlab chiqarish hajmining pasayishiga va iste'molchilar manfaatining cheklanishiga olib keladi. Shu bois, bozor muvozanati va narx mexanizmining iqtisodiy mohiyatini chuqur tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini ilmiy asosda o'rganish hozirgi davrda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar

Bozor muvozanati — bu talab (iste'molchilar sotib olish istagi) va taklif (ishlab chiqaruvchilarning bozorga tovar taklif etish hajmi)ning muayyan narxda tenglashgan holatidir. Bu holatda iqtisodiy resurslar optimal taqsimlanadi, ya'ni hech bir tovar ortiqcha yoki tanqis bo'lmaydi. Shuning uchun muvozanat narxi ("equilibrium price") iqtisodiy muvozanatni ifodalaydi.

Masalan, agar bozorda non narxi haddan tashqari past belgilansa, iste'molchilar uni ko'proq sotib olishga harakat qiladi, lekin ishlab chiqaruvchilar uchun foyda kamaygani sababli taklif qisqaradi. Natijada tanqislik yuzaga keladi. Aksincha, narx haddan yuqori bo'lsa, ishlab chiqaruvchilar ko'p miqdorda non ishlab chiqaradilar, lekin xaridorlar soni kamayadi va ortiqcha mahsulot paydo bo'ladi. Bozor mexanizmi bu nomutanosiblikni bartaraf etish uchun narxni o'z-o'zidan muvozanat nuqtasiga yo'naltiradi.

Bozor muvozanati asosan **talab va taklif qonunlariga** tayanadi. Talab qonuniga ko'ra, narx oshgani sari iste'mol hajmi kamayadi, taklif qonuniga ko'ra esa narx oshgan sari ishlab chiqaruvchilar ko'proq mahsulot taklif etadi. Ikkisi kesishgan nuqta — bu muvozanat narxi. Ushbu mexanizm bozorning o'z-o'zini tartibga solish jarayonini ta'minlaydi.

Masalan, O'zbekistonda 2023-yilda sabzavot narxlarining mavsumiy o'zgarishi bu jarayonni yaqqol ko'rsatdi: yoz oylarida taklif ko'paygani sababli narxlar pasaydi, qishda esa taklif kamaygani uchun narxlar oshdi. Bu tabiiy narx mexanizmi orqali muvozanatga qaytish holatidir[2]

Narx mexanizmi iqtisodiyotda "signal" vazifasini bajaradi. U ishlab chiqaruvchilarga qaysi tovarlarga talab yuqori yoki pastligini bildiradi. Masalan, agar elektr avtomobillarga talab ortsa, narxlar ham yuqoriga ko'tariladi. Bu ishlab chiqaruvchilarni yangi texnologiyalarga sarmoya kiritishga undaydi. Natijada, bozor muvozanati yangicha sharoitda tiklanadi — bu jarayon iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Shuningdek, narx mexanizmi resurslarning cheklangan sharoitda samarali taqsimlanishiga yordam beradi. Mahsulotning yuqori narxi ishlab chiqaruvchilarni resurslarni aynan o'sha soha tomon yo'naltirishga undaydi, past narx esa tarmoqlardagi ortiqcha resurslarni kamaytiradi.

Amaliyotda bozor mexanizmi har doim mukammal ishlaymaydi. Ba'zida tashqi effektlar (externalities), monopoliyalar yoki axborot nomutanosibligi tufayli muvozanat buziladi[3] Masalan, ekologik zarar keltiruvchi ishlab chiqarish jarayonida tovar narxiga atrof-muhitga yetkazilgan zarar qiymati kiritilmaydi. Natijada, narx sun'iy ravishda past bo'lib, iste'mol ortadi va ijtimoiy zarar yuzaga keladi.

Bunday holatlarda davlatning aralashuvi — soliq, subsidiya yoki narx chegaralari orqali — zarur bo'ladi. Masalan, O'zbekistonda elektr energiyasi uchun progressiv tarif tizimi joriy qilinishi iste'molni tartibga solish va ijtimoiy adolatni ta'minlashga xizmat qilmoqda. Bu narx mexanizmini muvozanat holatiga qaytaruvchi iqtisodiy chora hisoblanadi.

Zamonaviy iqtisodiyotda muvozanat statik emas, balki **dinamik jarayondir**. Global bozorlar, valyuta kurslari, energetika narxlari va xalqaro siyosiy omillar ichki narx mexanizmlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, neft narxining oshishi transport va ishlab chiqarish xarajatlarini ko'paytiradi, bu esa tovarlarning yakuniy narxiga ta'sir etib, yangi muvozanat narxini shakllantiradi.

Raqamli iqtisodiyotda esa narx mexanizmi yangi shakllarni olmoqda: onlayn platformalar (Amazon, Alibaba, Ozon va boshqalar) algoritmik narx belgilash tizimlarini qo'llamoqda[4] Bunday tizimlar real vaqt rejimida talab va taklif ma'lumotlarini tahlil qilib, avtomatik ravishda narxlarni muvozanatlashtiradi.

Bozor muvozanati va narx mexanizmi — bu iqtisodiyotning yuragi. Ular bir-birini to'ldiradi: narx mexanizmi muvozanatni ta'minlaydi, muvozanat esa narxning haqiqiy iqtisodiy qiymatini ifodalaydi. Samarali narx mexanizmi mavjud bo'lgan joyda iqtisodiy resurslar optimal taqsimlanadi, ishlab chiqarish o'sadi va jamiyat farovonligi ortadi. Ammo bu tizimning barqaror ishlashi uchun davlatning tartibga soluvchi, lekin haddan tashqari cheklovchi bo'lmagan siyosati zarurdir.

Xulosa

Bozor muvozanati va narx mexanizmi iqtisodiyotning tabiiy tartibga soluvchi asosi bo'lib, u ishlab chiqarish, taqsimot va iste'mol jarayonlarini uyg'unlashtiruvchi mexanizm sifatida faoliyat yuritadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, narx mexanizmi talab va taklif o'rtasidagi o'zaro aloqani muvofiqlashtirib, resurslarning optimal taqsimlanishiga yordam beradi.

Narx mexanizmining samarali ishlashi natijasida bozor muvozanati shakllanadi — bu esa ishlab chiqaruvchilar uchun foyda, iste'molchilar uchun esa ehtiyojlarning qondirilish darajasini oshiradi. Shuningdek, bozor sharoitida narxlar iqtisodiy signallar vazifasini bajarib, qaysi mahsulotni ishlab chiqarish, qaysi tarmoqqa investitsiya kiritish kerakligini aniqlashda muhim ko'rsatkichga aylanadi.

Ammo real iqtisodiy hayotda bozor muvozanati har doim ham mukammal holatda saqlanmaydi. Tashqi omillar, monopoliyalar, ijtimoiy nomutanosibliklar, ekologik zarar va axborot assimetriyasi kabi sabablar tufayli narx mexanizmi buzilishi mumkin. Shuning uchun davlat iqtisodiyotda muvozanatni qo'llab-quvvatlovchi, ijtimoiy adolatni ta'minlovchi, lekin bozor erkinligini cheklamaydigan tarzda aralashishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, bozor muvozanati va narx mexanizmi o'zaro uzviy bog'liq jarayon bo'lib, u iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, resurslardan oqilona foydalanish hamda aholi farovonligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Shu sababli ushbu mexanizmni chuqur o'rganish va milliy iqtisodiyot sharoitida takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Smit A. *Xalqlar boyligi sabablari va mohiyati to'g'risida tadqiqot*. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Marshall A. *Principles of Economics*. – London: Macmillan, 1890.
3. Samuelson P., Nordhaus W. *Economics*. – New York: McGraw-Hill Education, 2010.
4. Mankiw N. Gregory. *Principles of Microeconomics*. – Boston: Cengage Learning, 2021.
5. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi. *Bozor iqtisodiyoti asoslari bo'yicha o'quv qo'llanma*. – Toshkent, 2023.
6. Krugman P., Wells R. *Microeconomics*. – New York: Worth Publishers, 2020.

